

Z WARSZTATU HISTORYKA I ARCHIWISTY

ARCHEION, T. CXIX
WARSZAWA 2018
(ISSN 0066-6041)

PAWEŁ GUT
(Słupsk, Akademia Pomorska w Słupsku)

MATERIAŁY KARTOGRAFICZNE W REGISTRATURZE PRUSKIEJ KANCELARII AKT SPRAW W XVIII W.

Słowa kluczowe: kancelaria akt spraw, kartografia, registratura, mapy, plany, kamera map, Prusy, administracja

Kształtowanie się nowoczesnych państw w czasach nowożytnych (XVI–XVIII), niezależnie czy w duchu monarchii absolutnej, czy też dominacji stanowych reprezentacji, wymagało od zarządzających stosowania coraz nowszych narzędzi w procesie sprawowania władzy. Wiązało się to m.in. z zastosowaniem wiedzy z nauk ścisłych i przyrodniczych w administracji. Statystyka, a zwłaszcza kartografia (zwłaszcza średnio- i wielkoskalowa); rysunek techniczny (projekty) stały się instrumentami w pracy zarówno administracji królewskiej, jak i komunalnej, a także w zarządzaniu feudalnymi dominiami czy wczesnokapitalistycznymi przedsiębiorstwami już w XVI, a na pewno w XVII i XVIII w.¹

Świadectwem wykorzystania w administracji wspomnianych narzędzi jest wytworzona i przechowywana w archiwach historycznych dokumentacja techniczna, kartograficzna (zwłaszcza wielkoskalowa) czy statystyczna². Najstarsze

¹ O znaczeniu statystyki dla administracji na przykładzie monarchii absolutystycznej Hohenzolernów zob.: O. Behre, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905. Z kolei o znaczeniu kartografii wielkoskalowej w monarchii stanowej na przykładzie Rzeczypospolitej: J.M. Stoksik, *Geometry malopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków 2013 (tu też obszerna literatura przedmiotu), a także na przykładzie Szwecji: C. Tollin, *Geometric maps in Sweden [w:] Innovationen im Schwedischen Grossreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, hrsg. von Ch. Schmelz, J. Zimdars, Hamburg 2009, s. 9–24. Zob. również m.in. dla Pomorza Zachodniego: M. Stelmach, *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Szczecin 1991, s. 131–182.

² O dokumentacji statystycznej, jej wartości na przykładzie państwa pruskiego w XVIII w.: R. Gaziński, P. Gut, *Historische Büchlein i Geheime Finanz Bücher jako przykłady źródeł do dziejów społeczeństwa miejskiego na Pomorzu Pruskim w II połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2014, t. 36, s. 151–164.

zachowane mapy wielkoskalowe czy też plany, mające w dzisiejszym rozumieniu charakter dokumentów geodezyjnych, pochodzą z XVI w. i znajdują się najczęściej w aktach spraw sądowych, stanowią w tej dokumentacji element poglądowy w postępowaniach prawnych o ustalenie granic i sporach granicznych³. Ponadto tego typu dokumenty powiązane z aktami administracyjnymi i podatkowymi stały się także elementem zarządu dóbr ziemskich, ich zagospodarowania, budowy folwarków i wsi, wymiaru podatków i danin. Widoczne jest to w domkach monarszych (państwowych) i dominiach magnackich⁴.

W monarchii Hohenzollernów, zwłaszcza w XVIII w., plany i mapy, także dokumentacja techniczna, stanowiły bardzo ważny element wspomagający zarządzanie państwem. Materiały te odgrywały rolę objaśniającą, dopełniając akta spraw w działalności administracji wszystkich szczebli, z gabinetem królewskim na czele⁵. W czasach panowania Fryderyka II powstać mogło nawet 250 tys. arkuszy rękopiśmiennych planów i map, najczęściej wielkoskalowych⁶.

Podobną rolę do dokumentacji kartograficznej spełniały projekty budynków mieszkalnych i użytkowych (gospodarczych, przemysłowych), obiektów technicznych (np. mosty, śluzy), założeń parkowych, detali architektonicznych itd. Ich powstanie wiąże się nie tylko z ingerencją i nadzorem władz państwowych nad sprawami budownictwa czy planowania przestrzennego, ale również potrzebą wiedzy przez samego zainteresowanego (magistrat, dzierżawca domeny, właściciel dóbr ziemskich) problemem⁷.

³ J.M. Stoksik, *Geometry malopolscy*, s. 37–53; eadem, „Zjazdowy sąd komorniczy”. *Praktyka wytyczania granic przez Sąd Podkomorski*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2011, t. 17, s. 25–46; C. Tollin, *Geometric maps in Sweden...*, s. 12–15.

⁴ Zob. m.in.: S. Alexandrowicz, *Polskie mapy majątkowe z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne* [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 3, Katowice 1974, s. 129–141; J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w.*, Wrocław 1969. Pomnikowym przykładem kartografii dla celów podatkowych są mapy katastralne Szwedzkiej Matrykuły Podatkowej dla Pomorza (*Schwedisches Landesmatrikel von Pommern*): H.T. Porada, *Das Zusammenwirken von Geodäsie, Steuererhebung und Militärpolitik in der schwedischen Grossmachtzeit* [w:] *Innovationen im Schwedischen Grossreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, hrsg. von Ch. Schmelz, J. Zimdars, Hamburg 2009, s. 45–73; I. Asmus, *Die geometrische Landesvermessung von Schwedisch-Pommern 1692–1709*, „Baltische Studien” 1996, Bd. 82, s. 79–98.

⁵ M. Hanke, *Geschichte der amtliche Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friederizianischen Zeit*, Stuttgart 1935; W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin–New York 1972; *Die Plankammer der Regierung Potsdam. Spezialinventar 1651 bis 1850*, Berarbeitet von Winfried Bliss, Köln–Wien 1981, s. 1; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010, s. 15–32.

⁶ A. Konias, *Kartografia topograficzna...*, s. 25.

⁷ Przykładem planowania przestrzennego i dokumentacji budowlanej w dobrach prywatnych są plany sytuacyjne i techniczne pałacu, zabudowań folwarcznych oraz gospodarstw chłopskich wsi Cecenowo (Zezenow). Dokumentacja ta powstała w 1735 r. po pożarze wsi wywołanym piorunem. Zachowane plany i projekty techniczne stanowią uzupełnienie dla dokumentacji aktowej dotyczącej odbudowy pałacu, folwarku i wsi Cecenowo. Archiwum Państwowe w Szczecinie (cyt. dalej: AP Szczecin), Archiwum rodu von Zitzewitz-Zezenow, sygn. 76. Innym przykładem może być projekt

Masowość tej dokumentacji w strukturach administracyjnych państwa powodowała problemy związane z jej przechowywaniem, a także udostępnianiem. To ostatnie zagadnienie w okresie panowania Fryderyka Wilhelma I i Fryderyka II stanowiło bardzo istotny problem związany z ograniczaniem dostępu do planów i map przez królewskie przepisy, wynikające przede wszystkim z ideologicznych przesłanek scentralizowanego państwa absolutnego⁸.

Celem artykułu jest przedstawienie części procesu aktotwórczego dokumentacji kartograficznej i technicznej, przede wszystkim kwestii zabezpieczenia i zarządzania tego typu materiałami w registraturach pruskich urzędów w XVIII w. na przykładzie administracji prowincjonalnej⁹.

W zakresie zabezpieczenia zasobu kartograficznego w monarchii Hohenzollernów, na poziomie centralnym, na dworze elektorskim istniała już w XVII w. kamera map (*Plankammer*). W 1732 r. kamera taka mieściła się w pałacu królewskim w Poczdamie i stanowiła składnicę planów i map będących w bezpośrednim posiadaniu monarchy. Aż do końca panowania Fryderyka II dokumentacja kartograficzna zgromadzona w królewskim zbiorze była tajna, król zezwalał na jej udostępnienie jedynie niewielkiemu kręgowi współpracowników i zainteresowanych¹⁰.

W historiografii przyjęto, iż w XVIII w. nie tylko na dworze monarszym, ale również w królewskich urzędach centralnych i prowincjonalnych powstały kamery map. Według Reinharda Lüdicke, autora przewodnika po zasobie Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie (*Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem*), a także Winfrieda Blissa, autora inwentarza do zbioru kartograficznego Kamera map Rejencji Poczdamskiej (*Plankammer der Regierung Potsdam*), komórki takie tworzone również w urzędach zarządzających prowincjami, czyli w kamerach wojenno-skarbowych (*Kriegs- und Domainen-Kammer*)¹¹. Te ostatnie instytucje najczęściej zlecały wykonanie opracowań geodezyjnych i kartograficznych, a następnie wykorzystywały powstałe materiały, czyli plany wsi,

śluży na rzece Redze pod Trzebiatowem z 1697 r., będący w aktach sprawy dotyczącej żeglugi na ww. rzece i sporów o to między miastami Gryfice i Trzebiatów. AP Szczecin, Archiwum Książąt Szczecińskich (cyt. dalej: AKS), sygn. I/895, s. 98–99; P. Gut, *Gryfice w 2. połowie XVII wieku i wieku XVIII (1653–1806)* [w:] *Gryfice. Dzieje miasta*, red. T. Bialecki, Szczecin 2013, s. 141.

⁸ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013, s. 29.

⁹ Autor nie będzie w tym miejscu zajmował się administracyjnym i technicznym aspektem tworzenia map w XVIII w., gdyż omówił go dokładnie już w pracy: P. Gut, *Z prac nad mapami dla Nowej Marchii w XVIII wieku. Techniczne i biurokratyczne czynności nad opracowaniem map w Prusach*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2015, t. 22, s. 81–95.

¹⁰ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 23–25.

¹¹ *Die Plankammer der Regierung Potsdam...*, s. 1; *Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919*, Bearbeitet von Winfried Bliss, Köln–Wien 1982, s. 1; *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs zu Berlin-Dahlem*, 3. Teil. Bearbeitet von Reinhard Lüdicke, Leipzig 1939, s. 187, 191.

folwarków czy miast, a także mapy domen, powiatów, prowincji w codziennej działalności¹².

Jednocześnie jednak wspomniani autorzy stwierdzali, iż w XVIII w. nie było szczegółowych przepisów dotyczących zabezpieczenia materiałów kartograficznych, a regulacje o kamerach map pochodzą dopiero z XIX w. Przywołują oni przede wszystkim cyrkularz z 28 marca 1820 r., który regulował kwestię układu (porządku) map będących w gestii rejencji (*Regierung*), czyli urzędów będących od 1808 r. prawnymi następcami kamer wojenno-skarbowych, powstałych w następstwie reform Steina-Hardenberga (1807–1815)¹³.

Wspomniany cyrkularz ministrów finansów, handlu, a także spraw wewnętrznych upowszechniał wytyczne opracowane w Rejencji w Münster (*Regierung Münster*) dla tamtejszej kamery planów. Zarządzenie to do udostępnienia innym urzędom przekazał władzom centralnym nadprezydent prowincji Westfalia (*Provinz Westphalen*) baron Ludwig von Vincke¹⁴.

Zgodnie ze wspomnianą instrukcją w kamerach map znajdowały się dwa zbiory. Na pierwszy, złożony z dokumentacji kartograficznej, składało się dziewięć grup map (*Abteilungen*): topograficzne (*Topographie*), granice (*Grenzen*), wspólnoty (*Gemeinschaften*), miejskie założenia (*Städteanlagen*), domeny i lasy (*Domänen und Forsten*), szosy i drogi (*Kunststrassen und Wege*), budownictwo wodne (*Wasserbau*), odwodnienia/melioracje (*Entwässerung*), a także różne (*Gemischtes*). Z kolei zbiór rysunków i planów technicznych (*Zeichnungen von gemeinnützigen oder merkwürdigen technischen Konstruktionen*) dzielił się na osiem następujących grup: zamki i publiczne państwowe tereny (*Schlösser und öffentliches landesherrliches Gebiet*), mosty, młyny i „kanały” (*Brücken, Mühlen und Freiarchen*), śluzy okrętowe (*Schiffschleusen*), budynki wojskowe (*Militärgebäude*), kościoły i szkoły (*Kirchen und Schulen*), maszyny (*Maschinen*) i sikawki ogniowe (*Feuerspritzen*), a także varia (*Gemischtes*). Urzędnikiem odpowiedzialnym za mapy, plany i dokumentację techniczną był wg wspomnianych przepisów radca budowlany (*Baurat*) oraz wyznaczony registrator (*Registrator*)¹⁵.

¹² Szczegółowo proces zamawiania i wykonania mapy opisał: P. Gut, *Z prac nad mapami...*, s. 81–95. Zob. również: R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry...*, s. 55–108.

¹³ Zarządzenie powtórzono 28 maja i opublikowano drukiem: *Circulare an saemmtliche Königl. Regierungen, betreffend die für den Königl. Dienst bestimmten Karten und Zeichnungen, 28. Mai 1820*, „Annalen der preußischen innern Staats-Verwaltung”, Bd. 4, 1820, H. 2, s. 222–223; *Die Plankammer der Regierung Potsdam...*, s. 1; M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*, Szczecin 1981, s. 129.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (cyt. dalej: AP Bydgoszcz), Rejencja Bydgoszczy (cyt. dalej: RB), sygn. I/2953, k. 76–79. Organizację kamery map w Rejencji w Münster regulowały przepisy z 1819 r.: *Einrichtung einer besondern Plankammer bei der Königl. Regierung. Münster, 18. Januar 1819*, „Amtsblatt der Regierung Münster” 1819, nr 6, poz. 50 (s. 48).

¹⁵ AP Bydgoszcz, RB, sygn. I/2953, k. 77–79.

W XIX w., mimo zarządzenia z 1820 r., układ map w registraturach kartograficznych nie został ujednoczony, część rejencji miała własny system układu tej dokumentacji i sposobów jej przechowywania. Kamery planów utworzone i umiejscowione były najczęściej w wydziale III rejencji, odpowiedzialnym za domeny i lasy (*Domainen und Forstabteilung*)¹⁶.

Omówiony powyżej pogląd na temat kamer map w urzędach osiemnastowiecznej administracji w Prusach jest nieprecyzyjny. Na pewno komórki zajmujące się dokumentacją geodezyjną i kartograficzną, a także dokumentacją techniczną, działały w urzędach centralnych. Kamerę Modeli, Maszyn i Map (*Modell-, Maschinen- und Plankammer*) utworzono w Departamencie Budownictwa w Generalnym Dyrektorium w Berlinie (*Oberbaudepartement des General Direktoriums in Berlin*) na podstawie reskryptu z 3 kwietnia 1770 r., choć w instrukcji organizacyjnej dla tej instytucji z 14 marca nie było jeszcze o niej mowy, mimo zapisów o bibliotece z książkami z zakresu techniki i budownictwa (art. 8)¹⁷. Dopiero w kolejnej instrukcji organizacyjnej (*Instruction für Ober Bau Departament, 24. September 1787, art. 9*) dla wspomnianego departamentu ustawodawca umieścił już nie tylko bibliotekę techniczną, ale także kamerę planów¹⁸.

Na poziomie administracji prowincjonalnej kamery planów nie występowały jako jeden formalny zbiór (*Plankammer*). Dokumentacja techniczna i kartograficzna była przechowywana najczęściej w formie zdecentralizowanej, przy każdej z wyodrębnionych registratur w urzędach. W 1773 r. Registratura Domen (*Domainen Registratur*) w Nowomarchijskiej Komerze Wojenno-Skarbowej w Kostrzynie (*Neumärkische Kriegs- und Domainen Kammer in Küstrin*) posiadała własny zbiór map i planów. Obejmował on 73 pozycje inwentarzowe. Były to plany i mapy całych zarządów domen, poszczególnych wsi, folwarków czy nawet niw pól, a pochodziły z lat 1755–1773. Wyodrębniony zbiór map i planów miała też registratura leśna (*Forst Registratur*)¹⁹. W kamerach wojenno-skarbowych zbiory map stanowiły odrębne byty w registraturach domenalnej, leśnej

¹⁶ *Die Plankammer der Regierung Potsdam...*, s. 1; M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów...*, s. 129–130.

¹⁷ *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem* (cyt. dalej: GSStA PK Berlin-Dahlem), II. HA GD, Abt. 3, Tit. XII, Nr. 1, Bd. 1, k. 13–16, 118. Reinhart Strecke stwierdził w katalogu wystawy o budownictwie XVIII i XIX w., iż kamera map i modeli występuje w tekście instrukcji z 17 kwietnia 1770 r., w artykule 9. R. Strecke, *Prediger, Mathematiker und Architekten. Die Anfänge der preußischen Bauverwaltung und die Verwissenschaftlichung des Bauwesens* [w:] *Mathematisches Calcul und Sinn für Ästhetik. Die preußische Bauverwaltung 1770–1848. Ausstellung des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz mit Zusammenarbeit mit der Kunstbibliothek der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 2000, s. 28–29.

¹⁸ GSStA PK Berlin-Dahlem, II. HA GD, Abt. 3, Tit. XII, Nr. 1, Bd. 2, k. 8–14v.

¹⁹ *Brandenburgisches Landeshauptarchiv* (cyt. dalej: BLHA), Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

i budowlanej, a także miejskiej (wojennej), a ich wielkość była zależna od zadań wykonywanych przez wydział (departament).

Wspomniany zbiór planów i map registry domen w Kostrzynie dzielił się na grupy — wg zarządów domen, zaś w ich obrębie dokumentacja ułożona była chronologicznie. Seria dotycząca domeny w Krośnie Odrzańskim (Crossen an der Oder) liczyła w 1778 r. 12 planów i map, w Bierzwniku (Marienwalde) już 20, a Mironicach (Himmelstadt) aż 30 tego typu dokumentów²⁰.

Mapy i plany były przechowywane w specjalnie wykonanych dla nich szafkach kartograficznych (*Charte-Spinde*) oraz w szufladach (*Charte-Schublade*)²¹. W 1780 r. radca wojenny (*Kriegsrat*) Paul Gottlieb Schartow zorganizował na zamku w Kostrzynie specjalne pomieszczenie dla akt i map registry melioracji Noteci i Warty (*Netze- und Warthe Registratur*) przejętej z Drezdenka, które zostało wyposażone w regały aktowe i na mapy. Za wspomniane wyposażenie kamera w Kostrzynie zapłaciła 46 tal. 15 sgr.²²

Część kartografików była przechowywana w odrębnych skrzyniach, wykonanych specjalnie dla konkretnych egzemplarzy. Tak było m.in. z mapami opracowanymi przez Goswiena Othmara Schultzego dla Nowomarchijskiej Kamery Wojenno-Skarbowej w Kostrzynie w 1769 r. Wówczas to mapę Nowej Marchii złożono w skrzyni za 12 sgr., a jej kolejny egzemplarz wyrysowany w 1771 r. otrzymał żelazny futerał (*Blecher Futteral*) za 1 tal. i 8 sgr.²³

Z kolei zgodnie z umową z 1774 r. mapy powiatowe Nowej Marchii opracowane przez G.O. Schultzego miały tworzyć atlas oprawiony w czerwony kurdyban (*Corduan*). Wg informacji radcy Paula Gottlieba Schartowa z listopada 1784 r. opracowane przez wspomnianego już nowomarchijskiego krajowego mistrza budowlanego (*Neumärkischer Landbaumeister*) inżyniera G.O. Schultzego materiały kartograficzne były przechowywane w skórzanym teczce (11 map powiatowych, a także mapy dolin Noteci, Warty i Odry), niemalowanej skrzyni (mapa dystryktu Nadnoteckiego), a także w czarnej drewnianej skrzyni (wielka mapa Nowej Marchii w dwóch sekcjach)²⁴. W 1800 r. dla map w registry leśnej (*Oberforstmeisteramts-Registratur*) wykonano dwie drewniane skrzynie zamykane na klucz. Ich koszt obliczono na 4 tal.²⁵

O stan dokumentacji kartograficznej i geodezyjnej w registry dbać miała ich obsługa stała. Odpowiedzialni byli registry, ale też inni urzędnicy kamer. W Królewcu nadzorcą nad zgromadzonymi w tamtejszej kamerze wojenno-skarbowej mapami i planami był konduktor (*Conducteur*), czyli inżynier

²⁰ BLHA, Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

²¹ Ibidem.

²² Regały kosztowały 34 tal. 4 sgr., drabinki po 10 stóp długie — 1 tal. 12 sgr., biurko — 1 tal. 10 sgr., krzesło — 2 tal., kałamarze — 8 sgr.; BLHA, Rep. 3, nr 13 535.

²³ BLHA, Rep. 3, nr 9; P. Gut, *Z prac nad mapami...*, s. 84–85.

²⁴ P. Gut, *Z prac nad mapami...*, s. 88, 91.

²⁵ BLHA, Rep. 3, nr 6178.

Prischmann²⁶. Z kolei w Kamerze Modeli, Maszyn i Map Departamentu Budowlanego Generalnego Dyrektorium w 1770 r. zatrudnienie znalazł registrator Raetzel z pensją 300 tal. W 1787 r. ten ostatni urzędnik otrzymywał rocznie wynagrodzenie w wysokości 500 tal. Departament dysponował specjalnym funduszem 556 tal. na utrzymanie biblioteki specjalistycznej i kamery dokumentów kartograficznych i technicznych²⁷.

Mapy i plany w registraturach były inwentaryzowane w postaci odrębnych repertoriów czy też inwentarzy²⁸. W XVIII w. repertoria takie powstały w registraturach urzędów, często w trakcie porządkowania dokumentacji. W repertorium z lat 1798–1811 Registratury melioracyjnej radcy Brenckenhoffa dla Pomorza, Nowej Marchii i Prus Zachodnich (*Meliorationsakten. Repertorium des Schültzen und Brenckenhoffschen Archivs*) mapy opisano w Tytułusie IIIA *Vermessungspläne*²⁹. Z kolei mapy i plany Deputacji Kamery Wojenno-Skarbowej Starej Marchii i Prignitz w Stendalu (*Altmärkische-Prignitzische Kriegs und Domainen Kammerdeputation in Stendal*) posiadały wspólne repertorium z rejestrami pomiarowymi z lat 1773–1786³⁰. W kamerze w Kostrzynie mapy z registratury domen nie miały repertorium *sensu stricto*, lecz ich wykazy znajdowały się w tomie akt poświęconym przechowywaniu takich opracowań. W dokumentacji tej zachowały się sporządzane co kilka lat spisy map i planów folwarków, wsi, pól, a także całych domen. Wykonane były one m.in. przez registratora Freyhube³¹.

We wspomnianych repertoriach i spisach inwentarzowych dla każdej mapy sporządzono odrębny opis. Na jego treść składał się numer ewidencyjny mapy w registraturze (lub numer w ramach danej serii, której dotyczył spis), dalej tytuł mapy/planu, najczęściej w formie skróconej, następnie rok powstania, nazwisko autora mapy wraz z jego urzędowym tytułem, opis jej formy zewnętrznej, np. papier na płótnie. Ponadto w polu uwagi znajdowały się dodatkowe adnotacje, np. o zaginięciu mapy czy planu³².

Prócz istnienia wyodrębnionego zbioru (zbiorów) map i planów czy też rysunków dokumentacji technicznej (projekty budynków, mostów, dróg, grobli, kanałów itd.) bardzo często dołączano tego typu dokumenty bezpośrednio do akt spraw, których dotyczyły. Opracowania kartograficzne czy plany budowlane związane fizycznie bezpośrednio z dokumentami, które obrazowały, np. kosztorysami budowlanymi czy też opisami stanu nieruchomości (inwentarzami) lub wykonania danej inwestycji. Przykładem tego mogą być wspomniane już wyżej

²⁶ GStA PK Berlin-Dahlem, II. HA GD, Abt. 7 Ostpreußen II Nr. 619, k. 50.

²⁷ GStA PK Berlin-Dahlem, II. HA GD, Abt. 3 Tit. XII Nr. 1 Bd. 1, k. 118; ibidem, Bd. 2, k. 15–16.

²⁸ O ewidencji map w registraturach rejencji pisał: M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów...*, s. 196.

²⁹ AP Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie (do 1945 r.; cyt. dalej: APS), sygn. 1285.

³⁰ BLHA, Rep. 2 A, nr 481.

³¹ BLHA, Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

³² Ibidem.

plany wsi Cecenowo, służy na Redze pod Trzebiatowem czy też dwa plany sytuacyjne wodociągu w Koszalinie z 1722 i 1737 r.³³

Włączane w akta spraw rysunki techniczne oraz plany i mapy były opracowane na jednej karcie z bifolium (najczęściej formatu 20 x 32 cm, ale też 20 x 34 cm) lub też na całym arkuszu (40[44] x 32 [34]) cm), czyli na formatach papieru stosowanego do sporządzania pism. Wówczas najczęściej wszywano je często w poszyt (akta sprawy) lub też dokładano do fascykułu czy konwoluty. Przykładowo plan sytuacyjny granicy między wsiami Brzeźnica i Samborsko z 1610 r. zajmuje jedną kartę arkusza (20 x 33 cm)³⁴. Z kolei cały arkusz (33 x 40 cm) zajmuje opracowanie katastralne rewiru (poła, łąki, las) Wüdargische Heide w domenie księżęcej w Clempenow na Pomorzu Przednim (Vorpommern) z 1620 r.³⁵ Podobnie wykonano również obraz kartograficzny granicy między Polską a Pomorzem brandenburskim w okolicach jeziora Pile, powstały po 1657 r. (43,5 x 33 cm), wszyty do poszytu Archiwum Książąt Szczecińskich (*Herzoglich Stettiner Archiv*), zawierającego dokumenty o wykonaniu traktatów welawsko-bydgoskich³⁶. Identycznie postąpiono z dwoma egzemplarzami mapy pogładowej jeziora Miedwie w unikacie (39,5 x 33,5 cm) i kopii (40 x 30 cm) urbarza domeny w Kołbaczu (*Urbarium des Amts Colbatz*) z 1698 r.³⁷ Projekty domów dla tkaczy w Drezdenku z 1803 r. wykonano również na jednej stronie karty z bifolium³⁸. Z kolei plany pomiarów pól wsi miejskich

³³ Pierwszy plan Koszalina z przebiegiem wodociągu z 1722 r. wykonał prowincjonalny mistrz budowlany (*Provinzialbaumeister*) Johann Gottfried Dames. Znajduje się on w aktach spraw Generalnego Dyrektora w Berlinie, dotyczących budowy wodociągu z Góry Chełmskiej do Koszalina w 1722 r.; GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD Abt. 12 Pommern, Städte, Cöslin, nr 1a (plan: k. 8). Z kolei drugi plan Koszalina z przebiegiem wodociągu z 1737 r. wykonał kartograf i budowniczy Władysław Suchodolec. Plan ten z kolei zachował się w aktach spraw Kamery Wojenno-Skarbowej w Szczecinie (*Kriegs und Domainen Kammer in Stettin*) dotyczących utrzymania wspomnianego wodociągu z lat 1737–1743; *Landesarchiv Greifswald* (cyt. dalej: LA Greifswald), Rep. 13a, nr 285 (plan: s. 6). P. Gut, *Okres brandenbursko-pruski (1653–1807)* [w:] *Dzieje Koszalina*, t. 1, *Do 1945 roku*, red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, Koszalin 2016, s. 177.

³⁴ Mapa sytuacyjna sporu granicznego między wsiami Brzeźnica (starostwo waleckie) i Samborsko (Zamborstke, księstwo pomorskie) wszyta jest do tomu akt dotyczącego opisu ww. sporu, będącego też sporem o przebieg granicy między księstwem pomorskim a Polską (starostwo waleckie); AP Szczecin, AKS, sygn. I/551, s. 235.

³⁵ Plan katastralny prócz wyrysowania dokładnych granic działek zawiera także zestawienia tabelaryczne odnoszące się do wykonanych pomiarów oznaczonych na mapie; AP Szczecin, Archiwum Książąt Wologoskich (cyt. dalej: AKW), sygn. 1263, k. 21–22.

³⁶ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3427, k. 49.

³⁷ Mapa wykonana w dwóch egzemplarzach, w unikacie urbarza jest wielobarwna, w kopii jednobarwna i stanowi kopie wcześniejszego zdjęcia jeziora Miedwie, wykonanego prawdopodobnie już w XVI w.; AP Szczecin, Kamera Wojenno-Skarbowa w Szczecinie, sygn. 6 (k. 47), sygn. 7 (k. 62). Według Krzysztofa Siedlika mapa ta powstała ok. 1698 r. K. Siedlik, *Zmiany poziomu wody jezior doliny środkowej Płoni w czasach historycznych*, maszynopis pracy doktorskiej, Szczecin 2014, s. 111–115.

³⁸ AP Szczecin, Radca Podatkowy w Choszczynie, sygn. 304.

Białogardu z lat 1736–1744, a także Kołobrzegu wszyte do tomów akt zawierających dokumentację obliczeniową i opisową wykonano na połówkach arkusza (34 x 21 cm, 33 x 20,5 cm), całych arkuszach (33,5 x 39,5 cm, 33,5 x 40 cm, 31 x 38 cm), a także z doklejanymi kartami (31 x 55,5 cm)³⁹.

Ponadto plany, rysunki i mapy tworzone na innych, najczęściej większych arkuszach, często klejonych z kilku kawałków papieru, składane były do wymiaru zbliżonego do wielkości formatu akt i włączane do konwoluty, fascykułu czy też wszywano je do tomu akt (poszytu). Ten ostatni sposób archiwizacji dokumentacji technicznej i kartograficznej stosowany był już w XVI w., np. w aktach procesowych sądów czy wizytacji domen lub granic państwowych. Przykładem jest tu mapa granicy między ziemią bytowską a Prusami Królewskimi z 1609 r. o wymiarach 32 x 82 cm, która złożona była czterokrotnie i wszyta w tom akt⁴⁰. Z kolei w tomie akt Archiwum Książąt Wołogoskich zachował się plan granicy domen Torgelow i Ueckermünde oraz przebiegu rzeki Wkry (Ucker) z 1619 r. Opracowanie to wykonane zostało na klejonych arkuszach o łącznym wymiarze 32,5 x 154,0 cm i złożonych sześciokrotnie⁴¹. Z kolei plany sytuacyjne i projekty zabudowań folwarku domeny w Człuchowie z 1805 r. zostały wykonane w kilku formatach i złożone do wymiaru okładki poszytu 33,5 x 21 cm⁴².

Wspomniane plany poglądowe, mapy pejzażowe i katastralne występowały często w dużych formatach. Dotyczy to m.in. załączników w aktach spraw sądowych w zespole Sąd Kameralny Rzeszy. W tomie akt sporu o rozgraniczenie rewirów leśnych miasta Słupska i rodziny von Massow załącznikiem jest mapa pejzażowa z 1580 r. o wymiarach 101,5 x 139,0 cm przedstawiająca sporny las i przeprowadzoną granicę między włościami⁴³.

Nieco mniejszego formatu 74,5 x 59 cm jest kolejna mapa pejzażowa załączona do sprawy sporu o budowę młyna książęcego na gruntach miasta Szczecina w okolicach jeziora Głębokiego, przedstawiająca Dolinę Siedmiu Młynów i dolinę potoku Osówka z 1590 r. (*Abriss pro Information in Sachen Alten Stettin c/a Pommern*)⁴⁴. W aktach procesowych Sądu Nadwornego Księstwa Szczecińskiego w Stargardzie w sprawie sporu Hansa von Wussow i dziedziców Klemensa Hofmanna z Lęborka zachowały się dwa plany o charakterze katastralnym — pierwszy z 1622 r. o wymiarach 154,0 x 188,5 cm (*den 27. septemb. Anno 1622 das ganze Landgut Wussow im Bütowschen Amt Belegen, [...]*) i drugi z 1624 r. o formacie 147,5 x 193,0 cm (*Abriss der Beiden Landt Güter Wussow undt*

³⁹ LA Greifswald, Rep. 13a, nr 323, k. 6–87; nr 344, k. 1–75.

⁴⁰ Mapa granicy między starostwem bytowskim (ziemia lęborsko-bytowska) a mirachowskim (Prusy Królewskie) z 1609 r. wszyta była w poszyt dotyczący regulacji granic między Księstwem Pomorskim a Polską z lat 1605–1611; AP Szczecin, AKS, sygn. I/568, k. 36.

⁴¹ AP Szczecin, AKW, sygn. 2280.

⁴² Tom akt zawiera siedem planów sytuacyjnych i projektów budowlanych, od 32 x 20 do 53 x 90 cm; AP Szczecin, Urząd Domenalno-Rentowy w Człuchowie, sygn. 1, k. 1–7.

⁴³ AP Szczecin, Sąd Kameralny Rzeszy w Wetzlar (cyt. dalej: SKR), sygn. 912.

⁴⁴ Ibidem, sygn. 1538.

Massow, nicht Weitt Ab Lawenburgk belegen)⁴⁵. Mimo tych rozmiarów wspomniane mapy złożone był pierwotnie do formatu tomu akt.

W tomie akt z zespołu Generalnego Dyrektorium (*General Directorium*) dotyczących budowy pomnika króla Fryderyka Wilhelma I w Koszalinie w latach 1722–1797 znajduje się szkic rynku koszalińskiego z rozmieszczeniem pomnika oraz basenów z wodą z wodociągu z Góry Chełmskiej, który sporządzono na karcie formatu (19,5) 20,0 (20,5) x 32,5 (33,0) cm⁴⁶. W drugim z tomów akt tego zespołu, poświęconym wodociągowi i pomnikowi, wszyte jest z kolei wielobarwne opracowanie kartograficzne zawierające obraz okolic Koszalina między miastem a górą Chełmską, z planem miasta oraz oznaczonym przebiegiem wodociągu od źródła aż do basenów na rynku z 1722 r. Mapa ta o wymiarach 15 x 45 cm jest złożona czterokrotnie i wszyta krótszym bokiem w tom akt. Podobnie postąpiono z planem Koszalina i okolicy z 1737 r. (26 x 58,5 cm), złożonym również czterokrotnie i wszytym w poszyt z registratury Pomorskiej Kamery Wojenno-Skarbowej w Szczecinie (*Pommersche Kriegs- und Domainen Kammer in Stettin*), dotyczącym remontu i rozbudowy wodociągu⁴⁷.

Mapy i plany stanowiące integralną część akt spraw nie posiadały odrębnej ewidencji. Najczęściej opisane były w formie uwagi na karcie tytułowej. Podobną informację umieszczano niekiedy w repertorium w opisie sprawy⁴⁸. Zdarzało się również, że w rotulusie tomu akt występowała informacja o dokumentacji kartograficznej czy też budowlanej wraz z oznaczeniem numeru karty.

Mapy tworzące wyodrębnione zbiory, czy też bezpośrednio powiązane z aktami spraw, wykonano na papierze. Były to rękopisy, często wielobarwne. Kartografika drukowane w formie miedziorytów występowały rzadko, najczęściej dokumentacja ta była przechowywana w zbiorach kartograficznych. Mapy rękopiśmienne w kamerze planów, ale także miedzioryty, często dublowano na płótno, a brzeg obszywano taśmą chroniącą przed strzępieniem. W aktach spraw dokumenty kartograficzne występowały jedynie w formie papierowej. W 1771 r. inżynier Goswien Othmar Schultze, oddając mapę Nowej Marchii, wyszczególnił, iż na jej wykonanie kupił dziewięć łokci płótna za 2 tal., sześć rolek papieru (*Bogen Rogel Papier*) za 1 tal. 6 sgr. (1 bogen kosztował 6 sgr.), a materiały kreślarskie kosztowały go 3 tal.⁴⁹

⁴⁵ AP Szczecin, Sąd Nadworny w Stargardzie, sygn. 8645.

⁴⁶ GStA PK, II. HAGD Abt. 12 Pommern, Städte, Stadt Cöslin nr 2, k. 137. Na podobnej karcie wykonano plan zamku i podzamcza w Szczecinku, włączony do akt dotyczących utrzymania zamku szczecineckiego w XVIII w. jako siedziby władz administracyjnych, a także więzienia i manufaktury pasów; GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD Abt. 12 Pommern, Städte, Neustettin, nr 10a (plan zamku: k. 61).

⁴⁷ GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD Abt. 12 Pommern, Städte, Stadt Cöslin nr 1a, k. 8. LAG, Rep. 13a, nr 285, s. 6.

⁴⁸ M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów...*, s. 196.

⁴⁹ W 1769 r. za 12 łokci płótna kazał sobie zwrócić 3 tal. (jeden łokieć miał kosztować 6 sgr.), rolka papieru książkowego (*Buch Rogel Papier*) na brudnopis i czystorys — 4 tal. 6 sgr., *Grosse Reis*

Wielkość fizyczna mapy nie miała generalnie znaczenia na sposób jej przechowywania (zabezpieczenia), lecz sprawa i status opracowania kartograficznego w sprawie. Podobnie w XIX w. wg Mieczysława Stelmacha część map włączanych do akt spraw była nadal składana do formatu tomu, a następnie umieszczana w kopercie przyszytej do poszytu⁵⁰.

Wypożyczenia map, czy też planów, odbywały się często z registratur. Tylko z lat 1773–1793 dokumentacja wypożyczeń z deputacji kamery w Stendalu obejmuje aż dwa tomy akt (prośby o wypożyczenie, zwroty, ponaglenia o zwroty itd.)⁵¹. Pożyczały inne instytucje, ale też najczęściej osoby, które zapotrzebowały mapy w celu prowadzenia własnych postępowań administracyjnych. W 1778 r. registrar Freyhube wypożyczył z kamery w Kostrzynie, dla urzędnika sądowego Baumanna z Drezdenka, aż 17 map⁵². Z kolei G.O. Schultze wypożyczył w 1775 r. 25 map domen w Dębnie, Karsku, Cedyni, Drezdenku, Chwarszczanach, a także Wysokiej na potrzeby opracowania zdjęć powiatów Myślibórz, Chojna i Strzelce. W 1780 r. ten sam geodeta otrzymał mapę domeny Żabin (Sabin), aby wykorzystać ją przy opracowaniu mapy powiatu Drawsko (Kreis Dramburg)⁵³. W 1784 r. wypożyczył na dwa tygodnie plany folwarków w Nowogródku Pomorskim (Neuenburg) i Kinicach (Kienitz) z domeny w Karsku (Cartzig), gdyż otrzymał polecenie Administracji Górniczej i Hutniczej (*Bergwerks- und Hütten Administration*) wykonania projektów kuźni wodnych, które miały zostać wybudowane w obu wymienionych miejscowościach⁵⁴. Geodeci wypożyczały mapy z registratur, aby je kopiować na zamówienie władz albo też dla uzyskania z nich danych potrzebnych do wykonania nowych opracowań geodezyjnych i kartograficznych.

Zwroty następowały po zakończeniu czynności, dla których mapy były wypożyczane. W 1766 r. inżynier Schultze oddał mapy do registratury kamery po opracowaniu planów Ściechowa (Fahlenwerder), Grajewa (Nessel) i Rybakowa (Rohrbruch) w powiatach myśliborskim (Kreis Soldin) i gorzowskim (Kreis Landesberg). W 1781 r. wspomniany G.O. Schultze wypożyczył kolejne mapy leśne do kopiowania, ale też w celu wykonania ich w nowej, mniejszej skali. Oryginały oddał po wykonaniu zamówienia⁵⁵.

Brutt — 2 tal. 12 sgr., materiały kreślarskie — 4 tal., a skrzynia drewniana — 12 sgr. BLHA, Rep. 3, nr 9.

⁵⁰ Taki system obowiązywał m.in. w Rejencji w Szczecinie (*Regierung Stettin*); M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów...*, s. 130.

⁵¹ BLHA, Rep. 2 A, nr 479–480.

⁵² BLHA, Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

⁵³ G.O. Schultze na potrzeby wykonywanych prac geodezyjnych i kartograficznych wypożyczał mapy i plany z wielu registratur i kamer w Kostrzynie i Berlinie, a także w Szczecinie, oraz z władztw w Schwedt, kamery zakonnej w Słońsku oraz z wielu magistratów, np. Gorzowa. BLHA, Rep. 3, nr 9.

⁵⁴ BLHA, Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

⁵⁵ Ibidem.

Istotnym problemem były zaginięcia map i planów. Płk Isaak Jacob von Petri 17 grudnia 1765 r. prosił kamerę w Kostrzynie o wypożyczenie z registratury leśnej map rewirów Drewitz i Schaumburg, położonych na lewym brzegu Odry, ale otrzymał odpowiedź, iż tych dokumentów urząd nie posiada, gdyż zaginęły⁵⁶.

Przetrzymywanie przez urzędników wypożyczonych map było notoryczne. W latach 1774–1785 inżynier G.O. Schultze, opracowując zespół map Nowej Marchii (11 map powiatowych, trzy mapy prowincji, mapy doliny Odry, Warty i Notecki i in.), wielokrotnie zapotrzebował z registratur kamery w Kostrzynie i innych urzędów mapy do wykorzystania przy tej pracy. W 1775 r. Kamera Zakonna w Słońsku odpowiedziała mu, że zamówione mapy od dłuższego czasu posiadał radca Paul Gottlieb Schartow i zwlekał z ich oddaniem do registratury dominium. Sam Goswien Othmar Schultze również przetrzymywał wielokrotnie dość długo wypożyczone z różnych registratur plany i mapy⁵⁷.

Część dokumentacji kartograficznej opracowywanej przez mierniczych, konduktorów czy inspektorów budowlanych nie otrzymywały zamawiające je urzędy i nie była przechowywana w ich registraturach, ale przejmowali ją bezpośrednio urzędnicy, często wysokiej rangi, którzy przechowywali ją najczęściej w swych domach, we własnych zbiorach. Plany i mapy nabywali oni w trakcie prowadzonych działań i prac, z którymi wiązały się omawiane materiały. Urzędnicy traktowali często te dokumenty jako własność, stawały się one również przedmiotem sprzedaży, np. przez spadkobierców zmarłego pracownika królewskiej administracji.

W drugiej połowie XVIII w. w Prusach największym posiadaczem dokumentacji kartograficznej był radca finansowy Generalnego Dyrektorium, a także komisarz ds. odbudowy, minister Franz Balthasar von Brenckenhoff. Zbiór map urzędowych traktował on jako swą własność. Były to plany i mapy wielkoskalowe wsi, folwarków, całych majątków ziemskich, ale też niw pól i cieków wodnych wykonane na potrzeby akcji kolonizacyjnej, separacji gruntów i melioracji, którymi kierował w prowincjach Pomorze, Nowa Marchia i Prusy Zachodnie. Na podstawie inwentarza z ok. 1900 r. tylko z terenu prowincji pomorskiej z dawnego zbioru ministra von Brenckenhoffa znane były 62 takie opracowania geodezyjne i kartograficzne⁵⁸. Prócz tego w rękach radcy znajdowały się mapy średnioskalowe i małoskalowe Nowej Marchii, Dystryktu Nadnoteckiego

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ BLHA, Rep. 3 nr 9. Z kolei w 1777/1778 r. G.O. Schultze poszukiwał rejestru pomiarów i planu wsi miejskiej Gorzowa Czechowa (Zechow) z registratury kamery w Kostrzynie, lecz miał je również w swoim posiadaniu radca Schartow; BHLA, Rep. 3, nr 13 520.

⁵⁸ Były to plany i mapy z terenów powiatów: Białogard, Gryfice, Księstwo, Sławno, Słupsk, Szczecinek, a także ziemi lęborsko-bytowskiej; AP Szczecin, APS, sygn. 1285 (*Meliorationsakten, Repertorium des Schützenschen und Brenkenhoffschens Archivs*, Tit. IIIA *Vermessungspläne — Specification von denen vorhandenen und von jedem Creise besonders zusammen gebundenen Vermessungs Plans und Meliorations Commissions Acta des Kriegs und Domainen Rathes Ulrich auch mehrerer Departements Rätthe*).

i Prus Zachodnich. Część z nich była przygotowana na osobiste zamówienie Franza Balthasara von Brenckenhoffa. Opracowywał je m.in. Goswien Othmar Schultze, geodeta i protegowany królewskiego komisarza ds. odbudowy, autor cyklu map powiatowych Nowej Marchii, a także innych opracowań⁵⁹. Zbiór kartograficzny po tym pruskim ministrze został zabezpieczony przez radcę wojennego Paula Gottlieba Schartowa, który przejął w 1780 r. registraturę melioracji Noteci i Warty⁶⁰

Z kolei kilka lat wcześniej, w 1775 r., zmarł radca kamery wojenno-skarbowej w Berlinie Harlem. Wspomniany urząd przeprowadził spisanie spuścizny po wspomnianym radcy. Obejmowała ona m.in. mapy dotyczące Marchii Elektorckiej i Nowej Marchii. Dokumenty kartograficzne stanowiły zbiór złożony na pewno ze 120 egzemplarzy z lat 1734–1757, często wieloarkuszowych, z których 37 dotyczyło Nowej Marchii. Wśród nich był plan Odry w okolicach Krosna Odrzańskiego, wykonany w 1739 r. przez Ebelinga, a także brulion mapy doliny Odry w 23 arkuszach⁶¹. Wspomniane mapy Nowej Marchii wyceniono na 177 tal. i zaproponowano ich sprzedaż kamerze w Kostrzynie. Tej ostatniej oceny wartości proponowanego zbioru kartograficznego dokonał dyrektor kancelarii Tietz na podstawie przesłanego spisu. Uznał on, iż wartościowym materiałem dla prac kamery jest tylko 10 map, które zostały zakupione za sumę 35 tal.⁶²

Zbiór map na własny użytek posiadał również płk Isaak Jacob von Petri, przełożony robót mierniczych w dolinie Odry, Warty i Noteci w latach 60. XVIII w., kierujący odbudową zamku w Kostrzynie, zniszczonego w czasie oblężenia w 1768 r. W 1775 r. sprzedał on ze swojego zbioru mapy Marchii Elektorckiej i Nowej Marchii hrabiemu von Schmettau za 125 tal.⁶³ Z kolei w 1789 r. urzędnicy kamery w Kostrzynie zabezpieczyli mapy i akta, którymi opiekował się zmarły registrator Kerstan. Materiały te znajdowały się w domu zmarłego urzędnika, skąd powróciły do registratury Nowomarchijskiej Kamery Wojenno-Skarbowej w Kostrzynie⁶⁴. Takie rewindykacje dokumentów po nieżyjących urzędnikach, radcach kamer czy też pracownikach kancelarii i registratur były dość częstym zjawiskiem⁶⁵.

⁵⁹ BLHA, Rep. 3, nr 9; zob.: E. Schwandt, *Die Kartographie der Neumark in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Vermessung und der Landeskultur des Preussischen Staates*, Landsberg 1935 (opublikowane jako „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark”, H. 10); R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry...*, s. 51–54, 63, 104–105. O złożonych zamówieniach przez ministra von Brenckenhoffa: P. Gut, *Z prac nad mapami...*, s. 85, 88, 92.

⁶⁰ BLHA, Rep. 3, nr 13 535.

⁶¹ Mapa doliny Odry składała się aż z 23 sekcji i była złożona w konwolucie.

⁶² BLHA, Rep. 3, nr 11.

⁶³ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry...*, s. 57.

⁶⁴ BLHA, Rep. 3, nr 6174.

⁶⁵ Ibidem, nr 6181.

Reforma ustroju państwa pruskiego w latach 1807–1815, w tym likwidacja urzędów centralnych (Generalne Dyrektorium) i prowincjonalnych (kamery wojenno-skarbowe) oraz utworzenie w ich miejsce nowej struktury administracji szczebla centralnego (ministerstwa o kompetencjach rzeczowych) i prowincjonalnego — rejencje (*Regierung*) i nadprezydenci (*Oberpräsident*), spowodowała poważne zmiany w zarządzaniu dokumentacją. W następstwie sukcesji czynnych i biernych większość dokumentacji kartograficznej na szczeblu prowincji stała się podstawą kamer planów, powołanych w 1808 r. urzędów rejencji (*Plankammer der Regierung*). Część map i planów zasilila registry innych urzędów, m.in. mapy separacyjne otrzymały utworzone w 1817 r. komisje generalne (*General Kommission*) zajmujące się uwłaszczeniem chłopów i regulacjami własności ziemskiej na terenach wiejskich. Urzędy traktowały dokumentację kartograficzną nadal jako materiał użytkowy aż do przełomu XIX i XX w. Dopiero wówczas rozpoczął się proces ich przekazywania do archiwów historycznych, przekształcania tych archiwaliów w zbiory map zespołowych lub samodzielne zbiory kartograficzne⁶⁶.

Podsumowując, stwierdzić należy, iż dokumentacja kartograficzna, zwłaszcza wielkoskalowa, w urzędach administracji prowincjonalnej w Prusach w XVIII w. nie tworzyła, w przeciwieństwie do gabinetu królewskiego i Generalnego Dyrektorium, jednego zbioru/kolekcji, lecz była rozproszona między registry. W ich ramach tworzyła partykularne zbiory, serie lub była włączana bezpośrednio do akt spraw w formie załączników wszywanych lub też luźnych dokumentów w ramach tomu akt (poszytu, konwoluty, fascykułu). Znaczenia nie miał format i technika wykonania mapy czy planu, lecz ich ważność (istotność) dla problemu, którego dotyczyły.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Szczecinie, zespoły:

Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/551; sygn. I/568; sygn. I/895; sygn. I/3427.

Archiwum Książąt Wołogoskich, sygn. 1263; sygn. 1285; sygn. 2280.

Archiwum Państwowe w Szczecinie (do 1945 roku), sygn. 1285.

Archiwum rodu von Zitzewitz-Zezenow, sygn. 76.

Kamera Wojenno-Skarbowa w Szczecinie, sygn. 6; sygn. 7.

Radca Podatkowy w Choszczynie, sygn. 304.

Sąd Kameralny Rzeszy w Wetzlar, sygn. 912; sygn. 1538.

Sąd Nadworny w Stargardzie, sygn. 8645.

Urząd Domenalno-Rentowy w Człuchowie, sygn. 1.

⁶⁶ M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów...*, s. 129–130, 204, 221; *Die Plankammer der Regierung Marienwerder...*, s. 6. *Die Plankammer der Regierung Potsdam...*, s. 6.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, zespól:

Rejencja Bydgoska, sygn. I/2953.

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, zespoły:

Rep. 2A, nr 479; nr 480; nr 481.

Rep. 3, nr 3; nr 9; nr 11; nr 6174; nr 6178; nr 6181; nr 13 520; nr 13 535.

Rep. 3B Regierung Frankfurt I Präs., nr 1460/1.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, zespoły:

GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD, Abt. 3, Tit. XII, Nr. 1 Bd. 1-2.

GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD, Abt. 7 Ostpreußen II, Nr. 619.

GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD, Abt. 12 Pommern, Städte, Cöslin, nr 1a; nr 2.

GStA PK Berlin-Dahlem, II. HAGD, Abt. 12 Pommern, Städte, Neustettin, nr 10a.

Landesarchiv Greifswald, zespól:

Pep. 13a, nr 285; nr 323; nr 344;

Źródła drukowane

Circulare an saemmtliche Königl. Regierungen, betreffend die für den Königl. Dienst bestimmten Karten und Zeichnungen, 28. Mai 1820, „Annalen der preußischen innern Staats-Verwaltung”, Bd. 4 (1820), H. 2, s. 222–223.

Einrichtung einer besondern Plankammer bei der Königl. Regierung. Münster, 18. Januar 1819, „Amtsblatt der Regierung Münster” 1819, nr 6, poz. 50 (s. 48).

Opracowania

Alexandrowicz S., *Polskie mapy majątkowe z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne* [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. 3, Katowice 1974.

Asmus I., *Die geometrische Landesvermessung von Schwedisch-Pommern 1692–1709*, „Baltische Studien” NF Bd. 82 (1996).

Behre O., *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905.

Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919, Berarbeitet von Winfried Bliss, Köln Wien 1982.

Die Plankammer der Regierung Potsdam. Spezialinventar 1651 bis 1850, Berarbeitet von Winfried Bliss, Köln Wien 1981.

Gaziński R., Gut P., *Historische Büchlein i Geheime Finanz Bücher jako przykłady źródeł do dziejów społeczeństwa miejskiego na Pomorzu Pruskim w II połowie XVIII wieku*, „Przeszość Demograficzna Polski” 2014, t. 36.

Gołaski J., *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w.*, Wrocław 1969.

Gut P., *Gryfice w 2. połowie XVII wieku i wieku XVIII (1653–1806)* [w:] *Gryfice. Dzieje miasta*, red. T. Białycki, Szczecin 2013.

Gut P., *Okres brandenbursko-pruski (1653–1807)* [w:] *Dzieje Koszalina*, t. 1, Do 1945 roku, red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, Koszalin 2016.

Gut P., *Z prac nad mapami dla Nowej Marchii w XVIII wieku. Techniczne i biurokratyczne czynności nad opracowaniem map w Prusach*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2015, t. 22.

- Hanke M., *Geschichte der amtliche Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friederizianischen Zeit*, Stuttgart 1935.
- Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.
- Porada H.T., *Das Zusammenwirken von Geodäsie, Steuererhebung und Militärpolitik in der schwedischen Grossmachtzeit* [w:] *Innovationen im Schwedischen Grossreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, hrsg. von Ch. Schmelz, J. Zimdars, Hamburg 2009.
- Scharfe W., *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin–New York 1972.
- Schwandt E., *Die Kartographie der Neumark in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Vermessung und der Landeskultur des Preussischen Staates*, Landsberg 1935 (opublikowane jako „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark” Heft 10).
- Siedlik K., „Zmiany poziomu wody jezior doliny środkowej Płoni w czasach historycznych”, mps pracy doktorskiej, Szczecin 2014.
- Skrycki R., *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013.
- Stelmach M., *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Szczecin 1991.
- Stelmach M., *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*, Szczecin 1981.
- Stoksik J.M., „Zjazdowy sąd komorniczy”. *Praktyka wytyczania granic przez Sąd Podkomorski*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2011, t. 17.
- Stoksik J.M., *Geometrii małopolskiej do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji kartografii wielkopolskiej w Polsce*, Kraków 2013.
- Strecke R., *Prediger, Mathematiker und Architekten. Die Anfänge der preußischen Bauverwaltung und die Verwissenschaftlichung des Bauwesens* [w:] *Mathematisches Calcul und Sinn für Ästhetik. Die preußische Bauverwaltung 1770–1848. Ausstellung des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz mit Zusammenarbeit mit der Kunstbibliothek der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 2000.
- Tollin C., *Geometric maps in Sweden* [w:] *Innovationen im Schwedischen Grossreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, hrsg. von Ch. Schmelz, J. Zimdars, Hamburg 2009.
- Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs zu Berlin-Dahlem*, 3. Teil. Bearbeitet von Reinhard Lüdicke, Leipzig 1939.

Keywords: case file administration department, cartography, file registration office, maps, plans, map chamber, Prussia, administration

Mots-clés : bureau des dossiers d'affaires, cartographie, archives courantes, cartes, plans, Plankammer, Prusse, administration

Ключевые слова: канцелярия материалов дел, картография, регистратура, карты, планы, палата карт, Пруссия, администрация

Paweł Gut, *Cartographic Materials in Prussian Case File Administration Department Records from the 18th Century*. Maps, especially large-scale maps, became a very popular form of documentation in state governance, real estate and communal property management between the 16th and 18th century. In Prussia, such documents constituted an important element of official activities. This was also reflected in how they were handled by file registration offices. Separate collections were established for maps and plans (map chambers — *Plankammer*) at the central level of the Royal Cabinet in the 17th century, and in the General Directorate in the 18th century. Some scholars are of the opinion that similar procedures were implemented in provincial offices, especially in their war and treasury chambers (*Kriegs- und Domainen Kammer*). However, research shows that, in the aforementioned offices, cartographic documentation was distributed among particular file registration offices (domains, forests, cities). Maps and plans in their possession constituted separate collections or series, and a large part of them was incorporated into case files in the form of sewn-in appendices or loose documents in case file volumes (sewn files, adligats, fascicles). The format or technique in which a document was created did not matter, only its significance to the case it was related to was important.

Paweł Gut, *Documents cartographiques dans l'enregistrement des dossiers d'affaires de la chancellerie prussienne au XVIIIème siècle*. Les cartes, en particulier les cartes à grande échelle, sont devenues au XVI–XVIIIe siècle une forme de documentation très souvent utilisée pour la gestion de l'État et des biens fonciers ou des biens communs. En Prusse, lors des activités administratives, cette documentation était un élément très important. Cela se reflétait également dans le traitement de ces matériaux dans les archives courantes. Au niveau des autorités centrales, dès le XVIIe siècle dans le cabinet du monarque, mais également au XVIIIe siècle dans le Generaldirektorium, des collections distinctes ont été créées pour les cartes et les plans (*Plankammer*). Certains chercheurs pensaient que de telles collections fonctionnaient de façon similaire au niveau des administrations de province, en particulier des domaines militaires royaux (*Kriegs- und Domainen Kammer*). Cependant, les recherches effectuées ont montré que, dans ces bureaux, la documentation cartographique était dispersée parmi les archives courantes de propriétés (domaines, forêts, villes). Les cartes et les plans qu'ils contenaient constituaient des collections ou des séries distinctes, mais une partie importante de ces documents figurait directement dans les dossiers sous la forme de pièces jointes cousues ou de feuilles volantes faisant partie du volume de dossiers (libellé, liasse, fascicule). Ce n'est pas le format ni la technique de fabrication du document qui importait, mais l'importance du problème qu'elle concernait.

Павел Гут, *Картографические материалы в регистратуре прусской канцелярии материалов дел в xviii веке*. Карты, особенно многомасштабные карты, в XVI–XVIII в. стали очень часто применяемой документацией при управлении страной, а также земельными владениями и коммунальной собственностью. В Пруссии данная документация являлась очень важным элементом в правительственной деятельности. Это также отражалось на работе с данными материалами в регистратурах. На уровне центральной власти, кабинета монарха уже в XVII в., а в XVIII в. также в Генеральном управлении, для карт и планов были созданы отдельные собрания — палаты карт (*Plankammer*). Часть исследователей считала, что похожим образом работали такие собрания на уровне провинциальных учреждений, особенно военно-казначейских палат (*Kriegs- und Domainen Kammer*). Но проведенные исследования показали, что в указанных учреждениях картографическая документация была распределена между главными регистратурами (зон, лесов, городов). Карты и планы в их рамках являлись отдельными собраниями или сериями, но их значительная часть была включена непосредственно в материалы дел в виде вшитых приложений или отдельно приложенных документов в рамках тома материалов (собрания карт, собрания писем, собрания актов). При этом не имели значения формат и техника составления документа, а проблема, которой они касались.